

ДО ІСТОРІЇ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ УРОДЖЕНЦІВ І ЖИТЕЛІВ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ ЖИТОМИРЩИНИ У 1920–1950-х рр.

Після відкриття у 80-х рр. ХХ ст. раніше закритих архівних джерел певну увагу істориків, дослідників, краєзнавців привернули репресії проти національних меншин, які традиційно проживали в Україні. Це питання висвітлювалося у численних працях українських істориків. Серед них вагому частину посідають спроби висвітлення репресій проти єврейського населення України¹ та, зокрема, Житомирщини².

Разом з тим, деякі аспекти репресій проти єврейського населення Житомирщини залишилися поза увагою дослідників і потребують більш детального висвітлення, доповнення статистичними даними та місцевими матеріалами.

Роки революції і громадянської війни позначилися розрухою, голодом, бандитизмом, хвилею єврейських погромів. Далеко не всім подобалися перші кроки радянської влади. Та значна частина євреїв підтримала більшовиків. Для багатьох з них ця влада сприймалася не лише як можливість отримати свободу, здобути освіту, певну спеціальність. У певній мірі вона ототожнювалася із захистом від фізичного знищення єврейського населення. Крім того, як зазначала газета «Єврейські хроніки» від 4 квітня 1919 р. у статті «Мир, війна та більшовизм», чимало євреїв стали більшовиками ще й тому, що «ідеали більшовизму багато в чому співзвучні з важливими ідеалами іудаїзму і сіонізму»³.

Запровадження державою нової економічної політики було також підтримано єврейським населенням, значна частина якого займалася приватним бізнесом. Грамотна єврейська молодь призначалася в радянські військові частини політпрацівниками, комісарами, працівниками особливих відділів та надзвичайних органів. Високою була і політична активність єврейської молоді, яка брала участь у різних громадських організаціях і партіях, у тому числі й тих, до яких належало лише єврейське населення.

Як свідчать документи Волинського губкому КП(б)У та Волинського губернського відділу ДПУ УСРР про діяльність антирадянських партій на території Волині за 1922–1923 рр., уже в той період велося пильне спостереження за діяльністю різних партій і організацій. Серед так званих антирадянських партій під нагляд потрапили і численні сіоністські групи, які, на думку спостерігачів, проявляли найбільшу активність у губернії. Саме тому, як зазначалося в документах, «на сіоністів... у даний час справа знаходиться у розробці ДПУ». За даними спостережень, найбільш активною була група Цейрей-Ціон* (сіоністи-соціалісти), яка «швидко оговталась після ліквідації» і створила в Житомирі міськком, який одночасно виконувала функції губкому. Група підтримувала тісний зв'язок з Київським центром, звідки отримувала директиви і літературу, яка передруковувалася і розмножувалася на місці. Всього на облік потрапили 72 члени організації⁴. Із документів дізнаємося, що досить міцна організація діяла в Житомирі (мала районне бюро і міський комітет, 18 активних членів). Осередки організації діяли у Новограді-Волинському, Черняхові, Кутузово, Пулинах, Левкові, Чуднові, Романові, Коростені, Лугинах, Смільчиному. Членів Поалей-Ціон** – лівого крила сіоністської організації – на той час у Житомирі не було, на облік були взяті

* Цейрей-Ціон – партія, ідеологічно близька ідеям немарксистського соціалістичного сіонізму.

** Поалей-Ціон (Робітник Ціону) – громадсько-політичний рух, що об'єднував політичний сіонізм з соціалістичною ідеологією.

колишні члени організації. На обліку перебувала і трудова сіоністська організація Ге-Халуц (Гехолуц)*, де майбутні палестинські громадяни вивчали різні спеціальності. В Житомирі існувала землеробська артіль (20–25 чол.), у Коростені – столярська майстерня (15 чол.), осередок Гехолуц у Романові налічував 20 чол., у Кутузові і Пулині кількість членів організації виявити не вдалося⁵. Була помічена деяка група колишніх бундівців – ЄРСДРП (Бунд) **. До категорії неблагонадійних потрапили 100 представників іудейського духовенства, які також були під пильним наглядом у ці роки. Одним із них виявився п'ятдесятирічний рабин Мордух-Бер Янкельович Вайсблат, який 1 липня 1922 р. засуджений Волинським губревтрибуналом на 5 років громадських робіт за спробу приховати церковні цінності⁶.

У червні 1923 року Бердичівським ОВ ДПУ УСРР, за підозрою в участі в сіоністській організації, заарештовані жителі с. Липовець рабин Шулим Лейбович Фінгеров, учитель Нахман Борисович Розенберг, торговець Йосиф Меєрович Моргуліс та група єврейської молоді. Протягом одного-двох місяців деякі з них були відпущені за підпискою про невиїзд, на інших справи були припинені⁷. Подібні арешти сіоністів з припиненням справ практикувалися і на початку 1924 року. Очевидно, що влада ще не вбачала великої загрози у створенні подібних організацій.

Ставлення влади до сіоністського руху змінилося у зв'язку з посиленням його активності та зростанням популярності. Однією з причин цього явища була можливість виїзду з ССРР у Палестину за «сіоністською візою». За інформацією ДПУ УСРР, у 1922–1923 рр. в Одесі було створено нелегальне еміграційне бюро, яке організовувало виїзд євреїв до Палестини. Це ніяк не влаштовувало існуючий режим. Почастішали арешти, мотиви яких ставали більш вагомими. Звинувачення проводилися за ст. ст. 58, 61, 72 КК ССРР – контрреволюційна діяльність, підрич і ослаблення радянського режиму; допомога міжнародній буржуазії в боротьбі проти ССРР, виготовлення, зберігання і розповсюдження агітаційної літератури антирадянського контрреволюційного характеру. Засуджені за цими статтями, як правило, висилалися в Середню Азію, Кіровський край, Казахстан, Сибір, Північний край. В основному це були молоді люди, які вже значилися на обліку як члени сіоністських організацій. З кінця травня 1925 року практика висилки з ССРР була анульована. У вересні 1924 року був висланий до Сибіру на 2 роки, з дозволом виїхати до Палестини, житель м. Житомира Яків Промислов. На 2 роки висланий до Сибіру друкар Волинської губернської прокуратури Соломон Фельдман.

20 травня 1925 р. заарештували учасників нелегальної конференції «націоналістичної шовіністичної організації єврейської молоді», на якій були присутні 24 чоловіки. Серед заарештованих – один із керівників Га-Шомер га-Цоїр (Гашомер-Гацоїр)*** у Житомирі Мотай Штейнбух-Букштейн, розповсюджувачка нелегальної сіоністської літератури – учениця профучилища Соня Песіс. І хоча фігуранти справи провини не визнали, а кримінально карних дій встановлено не було, перебування їх у межах Волині, як «соціально небезпечних елементів», було визнано небажаним. Відповідно до постанови ОН при Колегії ОДПУ ССРР від 30 жовтня 1925 р., вони були вислані в Кіровський край на 3 роки. Разом з ними вислані М. Й. Гохман, А. М. Рабинович та ін.⁸ За звинуваченнями за ст. 61 КК ССРР вислані на 3 роки до Середньої Азії Елік Коган, Вольф Журавель, Йосиф Рубінштейн. За постановою ОН ОДПУ ССРР від 5 липня 1926 р. висланий у Казахстан на 3 роки житель с. Олевська Сигізмунд Блюменкранц. На 3 роки вислані до Казахстану Яків Коргман (Бердичів), Ліза Брезман (Житомир), Берта Даєнман, Пейсах Кац, Рахіль Фельдман (Житомир). На 3 роки висланий до Сибіру вчитель-надомник Меєр Шиндлер, в Оренбург – Ендель Альперт⁹.

*Ге-Халуц (Гехолуц) – єврейська молодіжна організація, що готувала своїх членів до переселення на історичну батьківщину і трудової діяльності там.

**У складі обліку «ненадійних» знаходимо різні групи і партії: «РСДРП – 31, ПРС – 15, ЛРС – 15, анархісти – 18, УКП – 28, виключені з КП(б)У – 5, кадети – 9, монархісти – 38, кол. поліцейські – 58, у тому числі сіоністи: Ангамейн – 5, Цейре-Ціон – 12, Гістадрут – 9, Дройр – 6, сіоністи-соціалісти – 34, легіонери маккаббі – 13, ЄРСДРП – 15».

***Га-Шомер га-Цоїр (Гашомер-Гацоїр) – молодіжний сіоністський рух.

Змінилося і ставлення єврейського населення до влади. Після відміни НЕПу значна частина громадян не підтримувала податкову політику влади, не проявляла бажання виконувати накладені повинності. Приватні підприємці та одноосібники ухилялися від сплати податків, стали порушувати встановлені правила торгівлі, що також каралося законом. Податковий тиск дедалі посилювався, вживалися репресивні заходи щодо злісних неплатників податку. До ліквідації боргів залучалися міліція, органи ДПУ, карний розшук. Жорстко була обмежена еміграція. Практично ринкові відносини були ліквідовані, у багатьох населених пунктах навіть не було базарів.

Характерними ознаками звинувачень заарештованих у 1923–1926 рр. були участь або сприяння організаціям, дії яких спрямовані на повалення, підрив або послаблення влади, підбурювання населення до масових заворушень, неплатежу податків, невиконанню повинностей та заклик до повалення радянської влади шляхом активної чи пасивної протидії робітничо-селянському уряду (ст. 54-5, 54-6 КК УСРР 1922 року). 17 липня 1927 р. ОН при колегії ОДПУ до 3 років позбавлення волі за ст. 58-5 КК РРФСР засуджений одноосібник с. Пулини Лейзер Зінгерман. За цією ж статтею на 3 роки висланий у Казахстан безробітний із Чуднова Мойше Британчук¹⁰.

Прикордонне положення області та зв'язки з родичами, які проживали за кордоном, було зручним підґрунтям для звинувачення у шпигунстві. Саме за такими звинуваченнями розстріляні 18 червня 1928 р. жителі Житомира – Ізраїль Співак і Іохим-Давид Ровенський-Плисецький, відправлені у концтабори (на 3 роки кожен) – робітник залізниці Яків Левін і кравець з Бердичева Хацкель Шпиро¹¹.

Волинським сектором ДПУ УСРР у 1929 році була вислана домогосподарка Євгенія Червонобородова¹² за контрреволюційну діяльність свого чоловіка.

На цей час виявлено 206 євреїв, яких було заарештовано у 1919–1929 роках (табл. 1). На 140 з них справи було припинено в процесі слідства. Вислано у віддалені місця Радянського Союзу

Таблиця 1.

Репресії 1919–1929 рр. проти уродженців і жителів Житомирщини єврейської національності

Рік арешту/засудження	Міра покарання								Припинено справ	Разом
	ВМП	25 пв	10 пв	5 пв	3 пв	1 пв	Вислані	Інші		
1919	2	-	-	-	-	-	-	1	3	6
1920	-	-	-	-	-	1	-	2	7	10
1921	-	-	-	1	-	-	-	-	1	2
1922	-	-	-	-	-	-	-	2	1	3
1923	-	-	-	-	1	-	-	1	24	26
1924	-	-	-	-	-	-	2	-	25	27
1925	-	-	-	1	-	-	6	1	14	22
1926	-	-	-	-	1	-	12	-	21	34
1927	-	-	-	-	2	-	4	1	26	33
1928	2+13*	1	2	-	3	-	9	1	14	32
1929	-	-	-	-	-	-	7	-	4	11
Разом	4	1	2	2	7	1	40	9	140	206

*3 – туг і далі в таблицях – «замінено».

40 чол. Розстріляно четверо, в т.ч. у 1919 році за підозрою у контрреволюційній діяльності на користь Петлюри – двоє, за звинуваченням у шпигунстві у 1928 році – двоє. Одного засуджено до 25 років позбавлення волі і 5 років поразки в правах, двоє – до 10 років позбавлення волі; до перебування в концтаборах від одного до 5 років – десятеро, двоє – на різні строки примусових робіт. На деяких заарештованих не було знайдено рішення, деяким було заборонено проживати в певних населених пунктах ССРР тощо.

Початок тридцятих років не приніс полегшення. Як засіб соціально-політичної дискримінації, що використовувався владою до «соціально чужих елементів», було позбавлення людини виборчих прав. Про масштабність цього явища свідчить протокол № 8 Житомирського міськвиборчкому від 14 січня 1931 р., за яким на підставі даних фінінспектури позбавленню виборчих прав підлягали 911 осіб, з яких 811 передані на затвердження міськради. І лише 79 з них викликали сумнів і були відправлені на доопрацювання з подальшим визначенням ступеня їх провини. Серед тих, кому відмовлено в клопотанні про відновлення виборчих прав, Фаїна Копит (колиш заїмалася торгівлею), А. М. Лефіль (колишній крамар), Я. Л. Хаїт (до 1929 року користувався найманою працею), Х. П. Рогова (утриманка особи, позбавленої виборчих прав), Н. І. Рабин (існує за рахунок нетрудових прибутків, до 1929 року крамар). У списках позбавлених виборчих прав жителів м. Житомира (1932 року) проходить значна кількість крамарів єврейської національності та їхніх утриманців – М. А. Готліб (крамар до 1924 року), Г. А. Фрідман (крамар до 1929 року), С. Д. Поляк (утриманець крамаря) та інших.^{13*} На початку 30-х широко застосовувалося адміністративне вислання з прикордонної смуги на Північ. У березні 1930 року в числі інших висланий житель с. Гульськ Новоград-Волинського району К. М. Бараш (куркуль-експертник), с. Городища – А. М. Вайсблат (за підозрою у шпигунстві), Л. Д. Герман (без певних занять), с. Словечне – А. Е. Вайсблат (за підозрою у шпигунстві) та його дружина Міхля Вайсблат, с. Недашки – А. П. Кіпніс (за підозрою у шпигунстві). Як соціально небезпечні особи вислані В. Л. Курант і Г. О. Сегал з Олевська¹⁴.

Як і в попередні роки, підлягали покаранню особи, котрих звинувачували в антирадянській агітації та антирадянській діяльності. За такими звинуваченнями постановою ОН НКВС СРСР від 21 січня 1933 р. на 10 років ВТТ засуджений завідуючий господарством райліггоспу Базарського району О. Ф. Крук. У 1935 році ВТ військово-будівельного корпусу на 7 років ВТТ засудив червоноармійця окремого будбату А. С. Бранмана, ВТ 8 ск КВО – на 5 років ВТТ радіотелеграфіста М. І. Кисліна.

Продовжувалося «половання» на шпигунів. У 1930–1934 роках Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР за підозрою у шпигунстві на 10 років перебування у концтаборах засуджені Г. Й. Красс (м. Новоград-Волинський), С. М. Грінберг-Розенблат, С. Н. Бірман (м. Житомир); на 5 років – П. А. Лихолат¹⁵.

Починаючи з другої половини 30-х років, спостерігається спалах репресій проти колишніх членів небільшовицьких партій, зокрема троцькістів, серед яких значна кількість євреїв. 5 серпня 1936 р. відбулася нарада Житомирського окружного комітету КП(б)У, на якій було вироблено партійну лінію щодо виявлення і покарання троцькістів (у подальшому така політика буде застосовуватися щодо есерів, меншовиків і колишніх членів інших партій). Уже наступного дня затаврований на нараді, як троцькіст, був увільнений від роботи, а 15 серпня – знятий з посади директор Житомирського учительського інституту К. М. Табакмахер¹⁶.

Як «виявленося», в інституті протягом 1936–1937 рр. посади директора і завідуючих кафедрми обіймали «вороги народу». 20 серпня 1936 р. Житомирський окрвідділ НКВС повідомляв, що троцькістські осередки були закладені в Житомирі в другій половині 20-х років під керівництвом завідуючого конторою цукротресту Чорвонобородова, слідчого окрсуду Крацмана і активного

*Перед авторами стояло завдання лише звернути увагу на проблеми «позбавленців» єврейської національності.

троцькіста Г. Шиви. На думку відділу, троцькізмом були вражені – державна друкарня¹⁷, взуттєва і меблева фабрики м. Житомира, Бердичівський шкіряний завод. Троцькістський осередок був викритий і в Житомирській міськраді. Троцькістами виявилися директор контори «Утильсоюзу» Ш. Д. Спектор, директор семирічної школи с. Слободище Е.-М. Н. Бронштейн (обое засуджені ОН при НКВС ССРР у 1936 році на 5 років ВТТ кожний) та багато інших¹⁸.

За виявленими даними, у період 1930–1936 років заарештовано 131 чол. До вищої міри покарання засуджено одного. До перебування в концтаборах на різні строки – 50 чоловік. Вислано у віддалені місця Радянського Союзу 30 чол. На 44 з них справи припинено в процесі слідства (табл. 2).

Відомо, що пік репресій припадає на другу половину 1937–1938 рр., коли проводилися масові арешти і знищення громадян СРСР відповідно до доведених лімітів – на кількість засуджених до розстрілу (перша категорія) і до відправки у ВТТ (друга категорія). Якщо раніше йшла мова про репресії осіб, що належали до якихось партій, певного соціального стану, підозрюваних у шпигунстві, антирадянській чи контрреволюційній агітації або діяльності, соціально небезпечних, то в ці часи масові арешти і засудження відбувалися і за так званими «національними лініями»*. На виконання наказів НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. розгорнулися операції проти осіб німецької національності, наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. – польської. Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 29 грудня 1937 року № 83921, яка закликала обласні управління НКВС «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувати антирадянський сіоністський актив» – проти єврейських активістів¹⁹.

Арешти євреїв почалися вже 30–31 грудня 1937 р. Протягом першої половини 1938 року на Житомирщині було «викрито» і «ліквідовано» декілька групових єврейських антирадянських, контр-

Таблиця 2.

Репресії 1930–1936 рр. проти уродженців і жителів Житомирщини єврейської національності

Рік арешту/ засудження	Міра покарання									Припинено справ	Разом
	ВМП	10 р. ВТТ	7 р. ВТТ	6 р. ВТТ	5 р. ВТТ	4 р. ВТТ	3. КТ	Вислані	Інші		
1930	1 з. на 10 р. ВТТ	2					1	17	1	3	24
1931	-	-	-	-	-	-	1	2	1	7	11
1932	-	1	-	-	-	-	-	3	-	8	12
1933	-	-	-	-	-	-	2	3	3	14	22
1934	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	3
1935	-	-	1	-	4	1	2	2	-	3	13
1936	-	-	-	1	22	3	7	3	2	8	46
Разом	1 з. на 10 р. ВТТ	4	1	1	27	4	13	30	7	44	131

*Початок репресіям за національними ознаками поклало виселення у 30-х роках поляків і німців з прикордонної зони.

революційних, націоналістичних, сіоністських організацій у різних населених пунктах області – Новограді-Волинську, Бердичеві, Смільчани, Коростені, Житомирі, Малині.

У справі контрреволюційної буржуазно-націоналістичної сіоністської організації, викритої Коростенським райвідділом НКВС, проходило 25 чоловік. Їм інкримінувалися антирадянська націоналістична агітація, поширення наклепницьких чуток про утиски євреїв в СРСР шляхом публікації в іноземній пресі, шпигунство на користь іноземних розвідок.

У справі сіоністської організації Малинського району проходили 7 чол., більшість з них – колишні члени молодіжних єврейських організацій – Гехолуц, Поалей-Ціон і т. п. Двоє були виключені з лав ВКП(б) за приховування членства в сіоністських організаціях. Усі фігуранти справи обвинувачувалися в контрреволюційній націоналістичній діяльності проти радянської влади, приналежності до контрреволюційної сіоністської організації, один з них – у шпигунстві на користь англійської розвідки. За постановою трійки були розстріляні мешканці Малина – І. М. Видиборський, Е. М.-Л. Коростишівський, Ш. Н. Коростишівський, Є. З. Котляр, М. Г. Шлипчанський – з Чоповичів, Б. Я. Хармац – працював директором Олевської єврейської школи, Шама Ейнович Межеричський – з с. Базар.

Як показали свідки, в 20-х роках у районі дійсно існувала молодіжна сіоністська організація, члени якої були заарештовані. Тих, хто відмовився від своїх поглядів і подальшої участі в організації, звільнили. Деякі, в т.ч. і фігурант цієї справи І. М. Видиборський, відправлені на вільне поселення, інші – вислані за межі ССРР. Основна діяльність тодішніх сіоністів полягала в проведенні зборів, агітації за виїзд до Палестини, розповсюдженні сіоністської літератури. А в 30-х роках ніяких єврейських «організацій» у районі просто не існувало, бо вони були розгромлені ще у 20-х роках. За заявками родичів, які не могли змиритися з арештами невинних та вірили в те, що засуджені відбували покарання і були живі, справа переглядалася декілька разів, але кожного разу скарги залишали без задоволення, мотивів для внесення протестів не знаходили. І лише в 1958 році фігуранти справи були реабілітовані посмертно.

Новоград-Волинським міськвідділом НКВС викрита на території району шпигунська, контрреволюційна, націоналістична організація в кількості 10 чоловік, яка протягом декількох років проводила серед єврейського населення контрреволюційно-націоналістичну роботу. Члени організації були нібито агентами польської розвідки, до дня арешту займалися шпигунством. Як з'ясувалося потім, таких організацій взагалі не існувало. Всі вони були штучно створені в стінах НКВС. Та це тоді нікого не турбувало. Наказ «зверху» виконувався ретельно. Лише за матеріалами вищезгаданих справ протягом червня–липня 1938 року було розстріляно майже 90 євреїв. Усі ці справи були сфальсифіковані²⁰.

За звинуваченням в участі у троцькістській організації на 5 років ВТТ засуджений колишній секретар окружному КП(б)У Є. Г. Тільман*, на 8 років ВТТ – редактор газети «Радянська Волинь», викладач єврейського педтехнікуму Г. К. Айзман та секретар Радомиського райкому КП(б)У М. Л. Піщанський^{21**}.

Розпочалися арешти троцькістів і у військових гарнізонах Житомирщини. Поряд з іншими «викритими», були виявлені троцькісти єврейської національності – командир взводу батальйону зв'язку 5-го ск л-т Бунчук^{22***}, старший інструктор ОВ 5-ої кавдивізії, призначений коміса-

---

*Тільман Євсей Григорович за таким же звинуваченням, відповідно до постанови ОН при МДБ СРСР від 25 лютого 1950 р., висланий на спецпоселення.

**Піщанський Михайло Львович за таким же звинуваченням, відповідно до постанови ОН при МДБ СРСР від 9 лютого 1949 р., висланий на спецпоселення.

***Бунчук Абрам Ісаакович, як учасник контрреволюційної троцькістської групи, за вироком ВТ 5-го ск від 4 вересня 1937 р. позбавлений волі на 10 років з поразкою у правах на 5 років. За постановою ОН МДБ СРСР від 27 січня 1951 р. – висланий на спецпоселення в Красноярський край.

ром 14-ої кавдивізії Гершкович^{23*}, командир окремого підрозділу Дніпровської флотилії ст. л-нт Сосенко^{24 **}.

У наказі № 96 народного комісара оборони СРСР К. Є. Ворошилова, оприлюдненому 14 червня 1937 р., повідомлялося про ліквідацію «викритої змови в РСЧА»), члени якої планували ліквідацію радянського ладу, поразку Червоної Армії у майбутній війні, терористичні акти проти керівників партії та уряду. На Житомирщині, поряд з іншими, були виявлені й «змовники» єврейської національності – помічник начальника штабу 137-го сп ст. л-нт Рашков^{25***}, командир 5-ої танкової бригади полковник Факторович^{26****}, колишній політрук 186-го сп Шапіро^{27*****}, військовий лікар 2 го рангу Столбун^{28*****}. За постановою ОН при НКВС СРСР від 17 жовтня 1939 р. ув'язнений до ВТТ на 3 роки начальник штабу учбового батальйону 5-ої танкової бригади капітан Крукер. Як учасник антирадянської військово-повстанської шпигунської організації розстріляний 10 липня 1938 р. ветлікар облземуправління І. Й. Шерешевський²⁹.

Як «ворог народу» 2 червня 1937 р. виключений зі складу АН УРСР видатний фізик-хімік, відомий у галузі електрохімії та гетерогенного каталізу, наш земляк Володимир Соломонович Фінкельштейн (розстріляний 16 вересня 1937 р. у Дніпропетровську. Реабілітований у 1956 р.)³⁰.

У період «великого терору» продовжувалося остаточне знищення колишніх меншовиків, есерів та інших політичних партій, звинувачених в участі у сфабрикованих контрреволюційних організаціях.

Так, за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР, засідання якої відбулося в Житомирі 30 вересня 1938 р., як учасник троцькістської терористичної організації розстріляний зав. особливим сектором Житомирського обкому КП(б)У Є. В. Фішер, як учасники меншовицької терористичної організації були розстріляні Я. Б. Нахменберг і С. Г. Каган. На цьому ж засіданні за звинуваченням в участі в контрреволюційній організації до вищої міри покарання засуджені колишній 1-ий секретар Чуднівського РПК КП(б)У І. Л. Змудь, завмаг бердичівського военторгу С.-Н. Г. Біленкін, робітник Е. М. Думаніс. На 10 років ВТТ з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна засуджений ст. інструктор ПВХО учбового пункту м. Коростеня Д. А. Розенберг³¹.

У 1938 році, в числі п'ятдесяти інших, був безпідставно обвинувачений і розстріляний колишній лівий есер, на день арешту – більшовик, завідуючий Житомирським історичним архівом В. Г. Юр'єв-Бик. Як свідчать документи, слідчий особисто вписав до протоколу допиту, що учасники організації, разом з меншовиками, троцькістами і націоналістами, організовували куркульсько-петлюрівські виступи, проводили шкідницьку роботу, використовували фашистські методи боротьби проти радянського і партійного керівництва, створювали військово-повстанські загони тощо. За версією слідства, головною метою цих людей було повалення радянської влади і реставрація капіталізму в СРСР. Учасники організації організовували куркульсько-петлюрівські виступи, проводили шкідницьку роботу, застосовували фашистські методи боротьби проти радянського і партійного керівництва. У 1929–1930 роках підпільним комітетом були створені військово-повстанські загони в Житомирському, Любарському й інших районах області. Всі ці обвинувачення були вписані слідчим до протоколу допиту, хоча ніяких матеріалів, які б підтверджували контрреволюційну діяльність заарештованих,

---

*Гершкович Самуїл Мойсейович за вироком ВК Верховного суду СРСР від 23 грудня 1937 р. засуджений до 10 років ВТТ з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна.

**Сосенко Михайло Васильович за постановою ОН при НКВС СРСР від 27 грудня 1937 р. позбавлений волі на 5 років, за постановою ОН МДБ СРСР від 19 березня 1952 р. відправлений на спецпоселення в Комі АРСР.

***Рашков Яків Ілліч за вироком ВК ВС СРСР від 23 грудня 1937 р. – розстріляний того ж дня.

****Факторович Михайло Сергійович за вироком ВК ВС СРСР від 28 серпня 1938 р.– розстріляний того ж дня.

*****Шапіро Ілля Мойсейович за вироком ВК ВС СРСР від 22 серпня 1938 р.– розстріляний того ж дня.

*****Столбун Ізраїль Борисович за вироком ВК ВС СРСР від 25 березня 1938 р.– розстріляний того ж дня.

у слідства не було. За рішенням трійки при УНКВС області 45 обвинувачених розстріляли 10 червня 1938 року, чотирьох – 21 червня і одного – 27 липня 1938 року.

За облудним звинуваченням у шпигунстві на користь Японії засуджена до вищої міри покарання дружина начальника Бердичівського міськвідділу НКВС Є. Я. Мартинюк. Як учасники шпигунсько-диверсійної організації розстріляні 23 вересня 1938 р. контролер Баранівського фарфорового заводу У. А. Фойгель і 4 листопада 1938 р. – зав. технічною майстернею Житомирського млинового комбінату С. (Ш.) П. Яновський³².

Репресії 1937–1938 років не минули й служителів релігійного культу.

У липні 1937 р. був заарештований і звинувачений у шпигунстві на користь Польщі нелегальний проповідник з м. Коростеня Л. Я. Шварцман. За постановою двійки НКВС СРСР від 27 листопада 1937 р. – розстріляний 5 грудня 1937 р.

За звинуваченнями в антирадянській контрреволюційній діяльності, 10 червня 1938 р. розстріляні жителі м. Бердичева рабини – Аврум-Бер-Борух Срульович Кац, Шулим-Зюся Аронович Фрідман, Аврум-Еля Аронович Кельман, служитель культу поховального товариства Шмуль Цудикович Харитон.

У квітні 1938 року був заарештований рабин Мойша Йосифович Хасін, що з 1930 року підтримував зв'язок з американським комітетом допомоги рабинам, надсилав листи до Америки, Лондона, у Латвію, одержував матеріальну допомогу у 1929–1936 роках. Обвинувачувався в антирадянській агітації, поширенні чуток про погане життя євреїв в СРСР. За постановою ОН при НКВС СРСР від 10 листопада 1939 р. він відправлений до ВТТ на 5 років.

У липні 1939 року за ст. 54-10.11 КК УРСР заарештований житель Бердичева рабин Зельман-Аврам Беркович Браїловський. ОН при НКВС СРСР 11 січня 1940 р. засуджений до перебування у ВТТ на 5 років.³³

За виявленими даними, в роки «великого терору» було заарештовано 780 євреїв. Із них – 438 розстріляно, 201 – відправлено у ВТТ на різні строки, 26 – у віддалені місця Радянського Союзу (табл. 3).

Таблиця 3.

Репресії 1937–1938 рр. проти уродженців і жителів Житомирщини єврейської національності

Рік арешту/ засудження	Міра покарання											Припинено справ	Разом
	ВМП	15 р. ВТТ	10 р. ВТТ	8 р. ВТТ	7 р. ВТТ	6 р. ВТТ	5 р. ВТТ	4 р. ВТТ	3 р. ВТТ	Вислані	Інші		
1937	139	1	39	11	1	4	32	2	7	16	12	15	279
1938	299	1	72	8	1	5	15	2		10	2	86	501
Разом	438	2	111	19	2	9	47	4	7	26	14	101	780

З осені 1938 року на Житомирщині, як і по всій країні, спостерігається спад репресій. Однак з таким ганебним явищем не було покінчено. Арешти і засудження продовжувалися, але в значно менших масштабах.

Підтвердженням цього слугує доля 44-ої стрілецької дивізії, яка базувалася на Житомирщині і восени 1939 року була відправлена на фінський фронт. У січні 1940 року дивізія потрапила в оточення, втративши майже половину свого складу. Намагаючись пробитися до своїх, голодні, одягнені не по сезону, обморожені, поранені чи контужені воїни, кожен другий – без набоїв, потрапляють у полон.

Відповідно до Гаазької конвенції (1907), після закінчення війни і підписання мирного договору (12 березня 1940 р.) військовополонених, переданих фінами радянській стороні, розмістили (незалежно від національності та місця мобілізації) в Южському таборі НКВС Івановської області. Колишніх військовополонених звинувачували у порушенні військової присяги, здачі в полон білофінам без опору, зрадницькій поведінці в полоні, антирадянській агітації. Разом з іншими у таборі перебувало 656 уродженців і колишніх жителів Житомирської області, з яких 22 чол. за вироком Військового трибуналу Московського ВО – розстріляні, 105 – померли, відбуваючи термін покарання у ВТТ, 83 чол. направлені у вересні 1943 року на фронт.

За постановами ОН при НКВС СРСР, протягом червня–вересня 1940 року до 5 років ВТТ були засуджені червоноармійці Михайло Ушерович Сапожников, Лев Лазарович Бабиченко, Лейба Меєрович Вайсман, Хаскель Срульович Шпіц, Йосиф Мойсейович Туркель, Берко Бенюмович Тартак, Захар Янкельович Шпитальський (Шпитальник). 15 червня 1942 р. до перебування у ВТТ на період війни засуджений військовий лікар Петро Абрамович Латерман.³⁴

Передвоєнні роки позначилися спадом репресій. У 1939–1940 роках розглянуто справи на 194 чол. На 146 з них – справи були припинені, 48 осіб – засуджено до різних строків позбавлення волі (табл. 4).

Таблиця 4.

Репресії 1939–1940 рр. проти уродженців і жителів Житомирщини єврейської національності

Рік арешту/ засудження	Міра покарання								Припинено справ	Разом
	ВМП	10 р. ВТТ	8 р. ВТТ	7 р. ВТТ	6 р. ВТТ	5 р. ВТТ	4 р. ВТТ	3 р. ВТТ		
1939	1	1	2	1	1	10	2	8	135	161
1940	-	1	1	2	1	15	-	2	11	33
Разом	1	2	3	3	2	25	2	10	146	194

З початком Великої Вітчизняної війни почалася евакуація підприємств, людей, у тому числі в'язнів і заарештованих. Жакливі умови, в яких транспортувалися репресовані, призвели до смерті багатьох з них. Серед померлих у дорозі в листопаді 1941 року рабин Ш. Ш. Вайнгуртен із Бердичева.

Невимовно болючою темою є винищення фашистами єврейського населення Житомирщини в ці роки. Реквіємом розстріляним, закатованим, спаленим живими, померлим від виснаження і голоду в роки війни є Книга скорботи України, в тому числі Житомирської області, де увічніні імена громадян усіх національностей, яких вдалося відшукати на час видання цієї книги³⁵.

У роки Великої Вітчизняної війни картина репресій дещо змінюється (табл. 5). Із 13 виявлених засуджених до вищої міри покарання, – п'ятьом вирок замінено на 10 років ВТТ, одному – на 20 років каторжних робіт. Крім того, на різні строки перебування у ВТТ засуджено 77 чоловік (табл. 5). На 24 особи справи припинено.

Боротьба із зовнішнім ворогом дещо відтягнула сили і увагу правлячого режиму від внутрішніх проблем. Завдяки розповідям фронтовиків люди вперше дізналися про справжнє життя в інших країнах. У побут радянських людей увійшли музика, танці, кіно, принесені з Заходу. З'явилася надія, що життя зміниться на краще, в країні нарешті встановиться довгоочікувана демократія.

Невдовзі після перемоги у війні правляча верхівка зрозуміла, що втрачає контроль над ситуацією. Всіма засобами вона намагалася захистити свій лад, науку, культуру, мистецтво – все в Радянському Союзі мало бути найдемократичнішим, найгуманнішим, найпередовішим, найкра-

**Репресії 1941–1945 рр. проти уродженців
і жителів Житомирщини єврейської національності**

Рік арешту/ засудження	Міра покарання										Припи- нено справ	Разом
	ВМП	20 р. кат. робіт	10 р. ВТТ	8 р. ВТТ	7 р. ВТТ	6 р. ВТТ	5 р. ВТТ	4 р. ВТТ	3 р. ВТТ	Інші		
1941	4+1 з. на 10 р. ВТТ)	-	5+1	-	3	1	4	-	1	4	6	29
1942	3 + 2 з. на 10 р. ВТТ	-	18+ 2	8	5	-	1	-	1	5	10	53
1943	2 з. на 10 р. ВТТ	-	9+2	3	-	-	2	-	-	3	6	25
1944	-	-	3	-	1	-	4	1	-	1	1	11
1945	1 з. на 20 р. каторж- них робіт	1	2	-	-	-	-	1	1	2	1	8
Разом	7 + 6 з.	1	42	11	9	1	11	2	3	15	24	126

щим у світі. Першими жертвами нової хвилі репресій стали вчорашні переможці. Багато з них, як потенційно небезпечні для режиму, опинилися в таборях

Неабиякі сподівання єврейського населення були пов'язані зі створенням єврейської держави за межами СРСР. Деякі євреї бажали взяти участь у розбудові цієї держави, що аж ніяк не подобалося офіційній владі. Тим більше, коли такі наміри висловлювали колишні фронтовики. 29 серпня 1947 р. був заарештований гвардії майор Радянської Армії Стотланд Абрам Йосифович, нагороджений двома орденами Червоного Прапора, медалями «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Підґрунтям для арешту стали його розмови про намір узяти участь у боротьбі за створення єврейської буржуазно-націоналістичної держави, для чого він хотів виїхати в Палестину. ВТ Радянської військової адміністрації в Німеччині 18 грудня 1947 р. засудив Стотланда до позбавлення волі на 25 років з поразкою у правах на 5 років, конфіскацією майна і позбавленням військового звання та урядових нагород. Після восьми років поневірянь Абрам Йосифович звертається до Верховного Суду СРСР з проханням переглянути його справу, зазначаючи в кінці звернення: «Кров, що пролита мною на фронтах за Батьківщину, дає мені право вірити, що Ви, переглянувши справу, впевнитесь, що я не винен»... ВК Верховного Суду СРСР 14 вересня 1955 р. покарання зменшено до 8 років позбавлення волі (фактично відбутого строку) з поразкою в правах на 3 роки. Реабілітований у 1975 році³⁶.

У 1947 році почалася ініційована владою кампанія боротьби з «безрідним космополітизмом», у черговий раз створювався образ «внутрішнього ворога». Невдовзі її жертвами стала й інтелігенція єврейського походження.

20 листопада 1948 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про розпуск Єврейського антифашистського комітету (далі ЄАК)³⁷ як такого, що є «центром антирадянської пропаганди і регулярно подає антирадянську інформацію органам іноземної розвідки». ЄАК був офіційно

санкціонованою громадською організацією, створеною у 1942 році з метою отримання допомоги від іноземних країн у боротьбі проти фашистської Німеччини, будував свою діяльність на національній основі. Членів ЄАК звинуватили у буржуазному націоналізмі, низькопоклонстві перед Заходом, шпигунстві на користь іноземних розвідок. Протягом 1948–1952 рр., у зв'язку з цією справою, були заарештовані і притягнуті до кримінальної відповідальності 110 чоловік. У 50-х роках усі вони були реабілітовані.

У 1948–1951 рр. під різними приводами були арештовані відомі єврейські літературознавці, критики, письменники, в тому числі й уродженці Житомирщини.

16 вересня 1948 р. – заарештований Давид Наумович Гофштейн^{к1} (розстріляний у справі ЄАК 12 серпня 1952 р.); у січні 1949 року – Ісаак Маркович Нусінов^{к2} (помер під час слідства 30 листопада 1950 р.) і Абрам Якович Каган^{к3} (засуджений на 15 років ВТТ суворого режиму), в лютому – Ністор (Пінхос) Мендельович Каганович^{к4} (у червні 1950 року помер у табірному лазареті), в червні – Ісаак Нухимович Кіпніс^{к5} (засуджений на 10 років ВТТ за націоналістичну агітацію) і Аврам Юдкович Гонтар^{к6} (засуджений у справі ЄАК на 10 років ВТТ). У першій половині 1950 року така ж доля спіткала Хунеля-Мовшу Аврума Шмулевича Вайнермана^{к7} (засуджений на 15 років ВТТ суворого режиму) та Нагана Ілліча Забару^{к8} (10 років ВТТ), у 1951 – Абрама Марковича Веледницького^{к9} (10 років ВТТ суворого режиму з конфіскацією майна), Йосифа Шмульовича Бухбіндера^{к10} (10 років ВТТ) та Матвія Ароновича Талалаєвського^{к10} (10 років ВТТ суворого режиму). За звинуваченням у контрреволюційній і сіоністській діяльності 6 травня 1952 р. заарештована Рива Наумівна Балясна^{к12} *(10 років ВТТ).

Репресії торкнулися і жителів Житомирщини: 6 червня 1951 р. були заарештовані члени ЛКСМУ, студенти 3-го курсу історичного факультету Житомирського педінституту Ян Холодний і Рома Шапіро; 9 серпня цього ж року – член КП(б)У, відповідальний секретар і літературний редактор газети «Правда Коростенщини» Давид Фішерман. Усіх трьох звинуватили в тому, що вони на ґрунті антирадянських переконань встановили між собою кримінальний зв'язок і проводили організовану діяльність, спрямовану проти радянської держави і комуністичної партії. Житомирським облсудом 19 серпня 1951 р. вони визнані буржуазними націоналістами, які «створили антирадянську групу і серед молоді зводили наклепи на радянську науку, музику, кіно і мистецтво, вихваляли життя в капіталістичних країнах». Фішерман – засуджений на 10 років ВТТ з поразкою у правах на 5 років; Холодний і Шапіро – засуджені на 25 років ВТТ з поразкою у правах на 5 років^{38**}.

Улітку 1951 року в Житомирі заарештована група євреїв на чолі з Григорієм Семеновичем Вайнером. Їм інкримінувалося: прослуховування радіопередач «Голосу Америки», Бі-Бі-Сі і «Голосу Ізраїля», антирадянська агітація, наклепи на СРСР. Слідство велося активно, і вже у вересні 1951 року відбувся обласний суд, за вироком якого керівника групи засуджено на 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна, на такий же термін засуджено Елію Бер-Арійовича Татарського. Дружину Вайнера – Гітель Кельманівну Познанську (Стотланд) – за ст. 54-12 засуджено на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна, за цією ж статтею по 10 років ВТТ отримали Мотель Йонович Меєрович і Берко Давидович Шехтер. На 25 років позбавлення волі і поразки в правах на 5 років засуджений Шмуль Нувович Фердман. Стотланд Бася Кельманівна заарештована 30 липня 1951 р. за ст. 54-12, Житомирським облсудом 21 серпня 1951 р. засуджена до позбавлення волі на 8 років³⁹.

У повенний період спостерігалися численні випадки повторного засудження тих, хто у 30-і роки були репресовані як троцькісти та члени інших (небільшовицьких) партій і організацій. У 1948

^{к1-к12} Див. підрозділ «Коментарі» розділу «Науково-довідковий апарат».

^{**} Давид Фішерман Карагандинським облсудом 10 січня 1955 р. звільнений по хворобі. Яну Холодному і Ромі Шапіро ВС СРСР 14 жовтня 1953 р. термін покарання знижено до 10 років ВТТ з поразкою у правах на 3 роки. За постановою Президії ВС СРСР 15 червня 1956 р. – звільнені зі зняттям судимості. Всі троє реабілітовані в 1990 році.

році за приналежність до троцькістської групи та антирадянську агітацію був засуджений на 10 років ВТТ житель Житомира Хуна Хаїмович Яхніс (у 1936 році за контрреволюційну троцькістську діяльність – відправлений до ВТТ на 5 років). Колишній директор Житомирського педінституту К. М. Табакмахер, за звинуваченням у троцькізмі, був засуджений декілька разів: 1937 року – на п'ять років ВТТ, у повоєнні роки за цю ж провину він засуджувався двічі: в січні 1947 року – до трьох, у вересні 1950 року – до десяти років заслання. Декілька разів піддавалися репресіям Лев Шльомович Червонобородов, його дружина – Євгенія Йосифівна Червонобородова та інші⁴⁰.

На цей час виявлено 80 уродженців і жителів єврейської національності нашого регіону, які були репресовані у 1946–1950 роках (табл. 6).

Таблиця 6.

Репресії 1946–1957 рр. проти уродженців і жителів Житомирщини єврейської національності

Рік арешту/засудження	Міра покарання											Припинено справ	Разом
	ВМП	25 пв	15 пв	10 пв	8 пв	7 пв	6 пв	5 пв	4 пв	Вис. н/в	Інші		
1946	-	-	-	1	-	2	-	1	-	2	1	1	8
1947	-	4	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	5
1948	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	3
1949	-	-	-	2	-	-	-	1	-	9	1	1	14
1950	-	1	-	4	—	-	-	-	—	2	-	2	9
1951	-	4	1	7	-	-	-	-	-	1	-	1	14
1952	1	4	-	5	-	-	-	-	-	2	-	-	12
1953	-	2	-	7	-	-	-	-	-	-	-	1	10
1955	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1956	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
1957	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	3
Разом	1	16	1	28	1	2	1	2	1	16	2	9	80

За виявленими даними, в період 1919–1957 рр. понад 1500 осіб єврейської національності, які на момент арешту були жителями або уродженцями Житомирщини, в тій чи іншій мірі постраждали від репресій (табл. 7). До вищої міри покарання засуджено 459 осіб, сімом з них розстріл замінено на 10 років ВТТ, одному – на 20 років каторжних робіт. Розстріляно 451 чол.

Аналіз вивченого на цей час матеріалу дає можливість стверджувати, що на Житомирщині від репресій постраждали представники 40 національностей. За кількістю виявлених репресованих євреї займають 4-те місце⁴¹.

Не зважаючи на те, що від початку існування радянської влади єврейське населення лояльно ставилося до більшовиків і активно підтримувало радянську владу, ідеї якої були співзвучні з ідеями іудаїзму і сіонізму, – багато євреїв були не задоволені існуючими порядками. Їх інакомислення і бажання виїхати на «обітовану землю» в Палестину – не залишилися поза увагою органів ОДПУ–НКВС–МДБ. Значна частина євреїв на час арешту перебувала в лавах ВКП(б)–КП(б)У. Та це не врятувало їх від репресій.

Репресії 1919–1957 рр. проти уродженців і жителів Житомирщини єврейської національності

Рік арешту/ засудження	Засуджено до ВМП	Засуджено до КТ/ВТТ, визлано	Всього засуджено	Справи припинено	Інші	Разом
1919–1929	4 +1 з.	53	57	140	9	206
1930–1936	1 з.	80	80	44	7	131
1937–1938	438	227	665	101	14	780
1939–1940	1	48	48	146	-	194
1941–1945	7+6 з.	80	87	24	15	126
1946–1957	1	68	69	9	2	80
Разом	451+8 з	469	1006	464	47	1517

Якщо у 20-і роки проводилися арешти в основному членів молодіжних єврейських організацій, на яких 70 % справ припинялися в процесі слідства, а останні піддавалися засудженню у формі вислання за межі України, то в роки «великого терору» стан справ змінився.

У 1937–1938 роках, поряд з особами інших національностей, розстріляно 438 євреїв, що становить понад 55 % від заарештованих євреїв у ці роки.

Під жорна репресій потрапили особи різного віку і статі, керівники державних і партійних органів, єврейська інтелігенція, військові, працівники різних професій, безробітні і домогосподарки.

Єврейські національні контрреволюційні організації, як і багато інших «національних організацій», були штучно створені в стінах НКВС. Моральні і фізичні наруги над підслідними змушували їх підписувати будь-які свідчення.

Заключні етапи репресій (кінець 40-х–50-і роки) позначилися боротьбою з інакомисленням, космополітизмом, сліпим захопленням зарубіжним, переслідуванням колишніх членів небільшовицьких партій. Значної шкоди завдала заборона діяльності ЄАК.

Керівництво країни проводило ці дії не лише як засіб ізоляції євреїв і всього радянського народу від зовнішнього впливу, але й у зв'язку з необхідністю мобілізувати людей на подолання повоевних труднощів, задля підпорядкування і упокорення інтелігенції, яка намагалася почувати себе часткою світової культури.

¹ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Єврейський національний рух: історія його формування та характерні особливості // Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XX ст.). К.: Рідний край. 2000. – С. 353–385; Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Справа єврейського антифашистського комітету // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 3 – 4 (8-9). Спецвипуск. – С. 6–20; Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій в Україні. 1937 р. в Україні. // Укр. іст. журн., 2001, № 2. – С. 77; Даниленко В. М. Єврейське питання // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. К.: Наукова думка. 2002. – С. 724–743.

² Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980 рр. // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 1. Житомир: «Полісся», 2006. – С. 10–58; Шевчук Ю. В. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939) // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир: «Полісся», 2011. С. 30–38; Копійченко Л. А., Рудницька Н. В. До історії репресій євреїв на Житомирщині в 1937–

1938 рр. // Десятьє Запорозжєскє еврейскє чтенєя. 11-12 мая 2006 г. – С. 218–222; Мокрицький Г. П. Підпільна троцькєстська організація та репресії в Житомирській обласній друкарні // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир: «Полісся», 2011. С. 9–19; Вітренко В. В. Вітренко Г. І. Трагедія особистості на фоні трагедії народу // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир: «Полісся», 2011. – С. 80–87; Єршов В. О. Один із репресованих директорів Житомирського педінституту // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир: «Полісся», 2011. – С. 88–95; Костриця М. Ю. З полону забуття (Фінкельштейн В. С.) // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 1. Житомир, «Полісся», 2006. – С. 205–207; Костриця М. Ю. Шлях до визнання проліг з Полісся. (Вайнерман Х. А.) // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир: «Полісся», 2011. – С. 77–79; Костриця М. Ю., Шинкарук В. Ф. Хресний шлях поета (Талаласвський М. А.) // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир: «Полісся», 2011. – С. 96–98; Тіміряєв Є. Р. Розвідник з Бердичєва. // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир: «Полісся», 2011. – С. 99–103.

³ Вітренко В. В., Вітренко Г. І. Трагедія особистості на фоні трагедії народу // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир: «Полісся», 2011. – С. 81.

⁴ ДАЖО. – Ф. П-2, оп. 1, спр. 58. – Арк. 16.

⁵ Там само. – Ф. П-2, оп. 1, спр. 58 – Арк. 16; Ф. П-2, оп. 1, спр. 56. – Арк. 34-114; Ф. П-31, оп. 2, спр. 152. – Арк. 199-200.

⁶ Там само. – Ф. Р-1820, спр. 2281.

⁷ Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 6129 –п.

⁸ Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 30690 –п, 30687 –п, 30700–п, 29412–п.

⁹ Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 30692 –п, 30329–п, 26904 –п., 30950 –п, 30350 –п, 16813 –п, 30632–п, 30889 –п, 27228 –п, 30889 –п

¹⁰ Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2. спр. 29255–п, 30212–п.

¹¹ Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2 спр. 30891–п, 29516 –п, 30624–п.

¹² Там само. – Ф. - Р -5013, оп. 2, спр. 30316–п, 36465–п, 29426–п. – Арк. 184,-187, 176.

¹³ Там само. – Ф. Р-280, оп 2, спр. 51. –Арк. 2; спр. 58. – Арк. 6, 10; спр. 194. –Арк. 9-12; спр. 1678. –Арк. 125.

¹⁴ Архів УМВС в Житомирській області. – Ф. 8, т. 6, спр.5. – Арк 8, 9, 38, 205, 59; – ф. 7, спр. 3, т. 9. – Арк. 23, 47, 134; –ф. 8, спр. 11. – Арк. 17; ф. 8, спр. 10. – Арк.128; – ф. 8, спр.12. – Арк. 250; –ф. 8, спр.2, т. 5. – Арк.15; – ф. 8, спр. 11. – Арк. 296.

¹⁵ ДАЖО. – Р -5013, оп. 2, спр. 17454–п, 28547 –п, 27839–п, 28379 - п, 22310–п.

¹⁶ Там само. – Ф. Р-5013, оп. 2, спр. 14847–п; В. О. Єршов «Один із репресованих директорів Житомирського педінституту» // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир: «Полісся», 2011.

¹⁷ Мокрицький Г. П. Підпільна троцькєстська організація та репресії в Житомирській обласній друкарні // «Реабілітовані історією. Житомирська область», кн. 4. Житомир, «Полісся», 2011. – С. 9–19.

¹⁸ ДАЖО. – Ф. П-85, оп. 1, спр. 757. – Арк. 23-33; ? Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 10097–п, 29426–п.

¹⁹ Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій в 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 2.– С. 76 – 77.

²⁰ ДАЖО. – Ф. Р - 5013, оп. 2, спр. 4764 – п, 6908 – п, 6904 – п, 5427 – п, 5926 – п, 8438 – п.

²¹ Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 4719–п, 4874–п.

²² Архів УСБУ в Житомирській обл. – Спр. 12312–п.

²³ Там само. – Спр. 5019–п.

²⁴ ДАЖО. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 14854–п.

²⁵ Архів УСБУ в Житомирській обл. – Ф. - Р -5013, оп. 2, спр. 10621–п.

²⁶ ДАЖО. – Ф. - Р -5013, оп. 2, спр. 12218–п, т. 4. – Арк. 244.

²⁷ Архів УСБУ в Житомирській обл. – Спр. 9063–п.

- ²⁸ Там само. – Спр. 17910-п.
- ²⁹ ДАЖО. – Ф. Р-5013, оп. 2, спр. 5352-п, 10381-п; Тіміряєв Є. Р. Репресії проти військових кадрів на Житомирщині (1937–1938)// «Реабілітовані історією. Житомирська область», Житомир: «Полісся», 2008, кн. 2. – С. 30–35.
- ³⁰ Довідка Служби безпеки України в Дніпропетровській області від 11 січня 2002 р. № 4н/7555/с.
- ³¹ ДАЖО. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 7502-п, 5568-п, 7150-п, 29610-п, 28671-п, 5566-п.
- ³² Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 6376-п, 5015-п, 8263-п, 19928-п.
- ³³ Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 7445-п, 5926-п, 23049-п, 14648-п. 20862-п, 20009-п.
- ³⁴ Там само. – Ф. Р-5013, оп. 2, спр. 7268-п, 6841-п, 7399-п, 7342-п, 18460-п, 6849-п, 7415-п, 20009-п; Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії славетної дивізії // «Реабілітовані історією. Житомирська область». Житомир: «Полісся», 2011, кн. 4. – С. 20–29.
- ³⁵ Книга скорботи України. Житомирська область. – Т. 1. – Житомир : Льонок, 2003. – 880 с.; Книга скорботи України. Житомирська область. – Т. 2, кн. 1. – Житомир : ОП «Житомирська облдрукарня, 2005. – 524 с.; Т. 2, кн. 2. – Житомир: ОП «Житомирська облдрукарня, 2007. – 496 с.; Книга скорботи України. Житомирська область. – Т. 3, кн. 1. – Житомир : ОП «Житомирська облдрукарня, 2008. – 496 с.; Т. 3, кн. 2. – Житомир: «Полісся», 2009. – 480 с.
- ³⁶ Архів УСБУ в Житомирській обл. – Спр. 18803-п.
- ³⁷ Даниленко В. Єврейське питання // Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси // К.: Наукова думка, 2002. – С 724–744; Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Справа Єврейського антифашистського комітету // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1998. №3-4 (8–9.) – С. 7–12.
- ³⁸ ДАЖО. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 28371-п.
- ³⁹ Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 17159-п.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. Р -5013, оп. 2, спр. 3315-п, 14847-п, 29426-п, 28371-п, 4719-п.
- ⁴¹ «Реабілітовані історією. Житомирська область», Житомир: «Полісся», 2006. Т. 1, с. 53-54.